

УСТАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ ЯК ЦІЛІСНИЙ ПРОЦЕС ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ

***Анотація.** У статті висвітлено проблеми усталення навчальної україномовної термінолексики в контексті розбудови системи освіти кінця XIX – початку 30-х років XX ст.*

***Аннотация.** В статье отражены проблемы упрочения учебной украиноязычной терминолексики в контексте перестройки системы образования конца XIX – начала 30-х лет XX вв.*

***Annotation.** The article deals with the problems of unification of lexicological terms in Ukrainian in the context of the development of educational system at the end of XIX century at the beginning of 30-s of XX century.*

Розвиток України як самостійної незалежної держави викликав помітні зрушення в системі навчання й виховання молоді. В умовах розбудови національної середньої та вищої школи постали проблеми реформування й удосконалення всієї освітньої галузі.

Реформування освітньої галузі призводить до перегляду змісту окремих навчальних дисциплін, а звідси й до розгляду їхнього понятійно-термінологічного апарату. Інноваційні процеси в освіті, поява інтегрованих курсів, нових навчальних дисциплін (валеологія, людина й світ та ін.) зумовили зростання інтересу педагогів і науковців до навчальної термінології.

Для процесу формування навчальної термінологічної лексики характерний тісний взаємозв'язок позамовного і внутрішньомовного факторів, які певним чином організують термінотворчий процес. Це є основою для поступального розвитку з послідовною зміною періодів. Серед позамовних основоположним є рівень розвитку національної освіти, науки, культури, а серед внутрішньомовних – становище мови в суспільстві й ступінь розвитку функціональних стилів.

Історія формування навчально-термінологічної лексики, як і українського термінотворення? – це процес зміни одного періоду формування й становлення на інший, при якому простежується тісний зв'язок кожного з попереднім. У цілому це становить єдиний безперервний рух і розвиток. Друга половина XIX – початок XX ст. є особливо важливим періодом, бо саме в цей час було закладено підвалини для поступового розвитку української наукової термінології як системи і навчальної термінологічної лексики як складової її частини.

Плідною для формування української навчальної термінологічної лексики у вітчизняній школі в другій половині XIX ст. була праця українських “Громад” – осередків української інтелігенції. Їх культурно-освітня діяльність виявлялася у роботі недільних шкіл. Практика роботи громадівців у недільних школах переконувала: успішних результатів у галузях освіти народу можна досягти, навчаючи його, хоча б на початковій стадії, рідною мовою.

Відкриття Громадами недільних шкіл з українською мовою викладання, створення й видання для них україномовних підручників в основному для початкового етапу навчання (“Українська абетка” М. Гатцука (1860), “Українська граматка” І.Деркача (1861), “Буквар южноруський” Т.Шевченка (1861), “Граматка” П.Куліша (1861)) зумовили потребу творення термінів і найпростіших зворотів з метою розповсюдження знань рідною мовою, викликали дискусії з проблем термінології в часописі “Основа” (1861-1862pp).

Особливі історичні обставини, які склалися в досліджуваний період у Наддніпрянській Україні і Галичині, призвели до того, що розвиток української наукової термінології (створення Наукового товариства імені Т.Шевченка в 1892 р.), культурно-освітньої діяльності (видання українськомовних підручників, укладання термінологічних словників) зосереджується на західноукраїнських землях.

Термінотворення залежить від загальних історичних процесів та від умов функціонування української літературної мови. У вказаному періоді основна термінотворча робота проводилася на Галичині. Там, на відміну від Наддніпрянщини, не розповсюджувалася чинність царських указів на заборону українського слова, що зумовило активізацію діяльності авторів українських граматик, зокрема С.Смаль-Стоцького й Ф.Гартнера, П.Дячана, О.Огоновського, М.Осадці, та укладачів термінологічних словників з природничої галузі (І.Верхратського, В.Левицького). Внаслідок цього наддніпрянські автори Є.Тимченко, М.Уманець і А.Спілка змушені були друкувати свої праці у львівських видавництвах, що сприяло прояву міграції термінів. Проте вироблення національної термінології мало ґрунтуватися на конкретних вимогах, зумовлених передусім потребами культурно-освітнього розвитку народних мас. Тому запровадження в освітніх закладах Галичини навчання рідною мовою загострило проблему наукової термінології, зрозумілої і доступної учням. У зв'язку з цим І.Верхратський вважав, що одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є добір із усного народного мовлення таких слів, які можна термінологізувати. Наприклад, шкаралупник (черепашка), м'якуни (молюски), хоботаки (хоботні) та ін. [1,3].

Проблеми розвитку навчальної термінологічної лексики виникали в період 1905-1917 років. З'ясовано, що основними причинами, які відсунули спроби видання українських підручників, вироблення термінології на наддніпрянській мовній основі, були: заборона і переслідування української мови царським урядом, заборона української школи. Проте у зв'язку з деякими послабленнями царських утисків на друкування книг українською мовою в період з 1906 по 1916 роки було видано підручники (граматики) на наддніпрянській мовній основі: "Коротка граматики української мови П.Залозного (1906 р.), „Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья" А.Кримського (М., 1907 р.), „Українська граматики" Г.Шерстюка (К., 1909 р.), „Граматики українського язика" І.Нечуя-Левицького (К., 1913-1914 рр.). Ці друковані праці було передбачено застосовувати у школі. Але з відсутністю українських шкіл вони не мали широкого використання (за винятком деяких губерній).

У період створення перших підручників з української мови гостро відчувалася неупорядкованість та розбіжність української граматичної термінології: майбутній час – будучий час (П. Залозний, Г.Шерстюк), прийдучий час (Є.Тимченко); дієслово – дієслово (П.Залозний, Г.Шерстюк), часівник (Є.Тимченко), дієслов (Н.Нечуй-Левицький); голосний – самозвук (П.Залозний, Г.Шерстюк), голосівка (Є.Тимченко); прислівник – наріччя (А.Кримський, Г.Шерстюк), прислівок (Є.Тимченко), прислівник (П.Залозний). Проблема нормування української мови, як і потреба української школи, стала однаково актуальною перед ученими, педагогами, широкою громадськістю.

Проаналізувавши термінолексику тогочасних підручників (граматик) було виявлено: часткову орієнтацію наддніпрянських авторів граматик (І.Н.-Левицький, Г.Шерстюк, А.Кримський) на власні термінологічні ресурси; обмежене вживання міжнародної термінолексики; широке використання термінів народної мови; трансляцію термінів з галицьких підручників у наддніпрянські.

Вагомий внесок у становлення і розвиток української граматичної термінології періоду 1905-1917 років зробив видатний учений-педагог І.Огієнко. Свої міркування щодо

її усталеності і єдності він виклав у “Історії української граматичної термінології”, що вийшла в “Записках Українського наукового товариства в Києві” у 1908 році. Вчений, намагаючись з’ясувати причини термінологічної розбіжності в українських граматиках, вважав, що Україна в умовах бездержавності не мала підґрунтя для розвитку граматичної літератури. На думку І.Огієнка, основою для формування й нормалізації термінологічної лексики повинна була стати школа, яка б об’єднала й закріпила її в суспільстві. [3,4]

Процес упровадження української термінологічної лексики в українській школі в 1917-1920 рр. відбувався в складних умовах розбудови національної системи освіти. Найбільшу потребу у нормативній термінології відчувала школа, що перейшла на українську мову викладання і не мала єдиної програми, відповідних підручників, єдиної усталеної термінології. Внаслідок аналізу напрямів розвитку навчальної термінологічної лексики в період українських національних урядів з’ясовано, що офіційні урядові заходи сприяли відродженню української мови, організації термінологічних комісій та товариств для унормування процесу розвитку термінології в Україні.

Найавторитетнішою організацією у справі становлення та розвитку навчальної термінології в цей період було Товариство шкільної освіти у Києві. Створене з кращих українських педагогічних сил (О.Дорошкевич, С.Постернак, І.Стешенко, О.Музиченко, Я.Чепіга) товариство працювало над виробленням української термінології з різних галузей знань, видавало шкільні підручники, навчальні програми, необхідні для українізації освіти.

У період 1917-1920 років було укладено й видано з орієнтацією на рідномовну основу близько 20 термінологічних словників з різних галузей знань, продовжувався пошук найбільш вдалих суто національних і запозичених термінів та апробація їх в українських підручниках.

Проаналізувавши історичний аспект навчального термінотворення, було встановлено, що найактивнішою діяльністю у цій галузі відзначалися такі інституції як Всеукраїнська академія наук, Інститут української наукової мови та окремі термінологи (Ф.Калинович, О.Курило, С.Паночіні, О.Яната та ін.). Результатом діяльності термінологічних комісій ІУНМ у період з 1921 по 1932 рр. стали термінологічні словники (їх щонайменше – 34) та словникові проекти з різних галузей знань. Координував упровадження вироблених ними термінів Народний комісаріат освіти [5,16].

Внаслідок вивчення термінолексики шкільних дисциплін гуманітарного та природничо-математичного циклів, спостереження над особливостями термінологічного словотворчого процесу досліджуваного періоду виявлено такі його особливості: а) орієнтація на засоби рідної мови; б) використання у навчальній літературі найбільш вдалих термінів, створених у попередні роки; в) оформлення термінів відповідно до існуючих правописних норм; г) апробація новостворених (інколи самим автором) термінів у навчальній літературі ; д) термінотворення для позначення нових понять; е) калькування окремих термінів з інших мов; є) українізація іншомовних термінів.

Тогочасні навчальні заклади з 1921 по 1928 рр. користувалися старими правописними нормами (“Найголовніші правила українського правопису”, 1921 р.). З появою нового загальноукраїнського правопису у 1928 році відбулася уніфікація термінолексики. Це зумовило створення нових україномовних підручників, укладання термінологічних словників, в яких відбувалася фіксація термінів із різних галузей знань, що сприяло широкому використанню їх при розробці та виданні навчально-методичної літератури, програм, підручників для різних типів шкіл [4,28].

Провідною тенденцією укладання словників, створення підручників для школи та іншої навчально-методичної літератури було творення термінів на національній основі, з

використанням уже набутих у попередні роки рідномовних словотворчих засобів української мови. Водночас вироблялися вимоги до її творення, відбувався добір термінолексики для шкільного користування.

Використання української термінолексики у програмах і навчально-методичній літературі з природничо-математичних дисциплін відбивало суперечності між підходами до творення термінів: намагання наблизити українську термінолексику до міжнародної; наполягання на вживання суто народної термінології. Широкого використання набув педагогічний принцип у термінотворенні – полегшити засвоєність природничих наук у школі. Автор “Словника хемічної термінології (1923 р.) О.Курило вважала, що при виборі принципів побудови словників для школи домінуючим має бути педагогічний принцип. Досягнути цього можливо, подаючи терміни, взяті з народної мови або витворені на національній основі, наприклад: плин, рідкість, теча (рідина); попільнуха, розпушена вапна (гашене вапно); дрібногляд (оптичні прилади) [2,2].

З аналізу оцінок сучасних дослідників розвитку української навчальної термінолексики випливає, що впровадження термінолексики в практику вітчизняної школи зазначеного періоду має певні здобутки і недоліки. Позитивним є: 1) вироблення та ухвалення єдиного українського правопису, який усував орфографічну розбіжність термінів; 2) створення в той час системи шкільної термінолексики завдяки вагомим вкладам педагогів, фахівців різних галузей знань, мовознавців; 3) розроблення та видання підручників, словників з різних навчальних дисциплін і відбір для них термінів, зручних для шкільного користування у відповідності до методологічних вимог застосування їх в школі.

Недоліками впровадження термінолексики в практику вітчизняної школи зазначеного періоду є:

1) впровадження носило характер кампанії, а не відбувалося еволюційним шляхом: нагальна потреба в україномовних підручниках зумовила певну поспішність, непродуманість, “авральний” характер створення термінолексики;

2) значний вплив на суто мовні, педагогічні процеси мали політичні та ідеологічні фактори, коли рушійними силами виступали не внутрішні чинники, а політико-ідеологічний тиск, який перетворився в авторитарно-тоталітарний;

3) вплив пуристичних тенденцій пояснювався великим бажанням авторів підручників, словників тощо створити суто національну українську термінологію.

Виявлені недоліки негативного досвіду становлення навчальної термінолексики вказаного періоду слід враховувати при перегляді, видозмінненні, заміненні та оновленні наукових і шкільних термінів, щоб не допустити регресивних явищ в еволюції національного термінотворення.

Література:

1. Верхратський І Початки до уложення номенклятури и терминологіи природописної, народної. Вип. 2. – Л.: Друк. Ставропиг. ин-та, 1869. – 40 с.
2. Курило О. Словник хімічної термінології. – К.: Держвидав України, 1923. – 142 с.
3. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1908. – С. 23-26.
4. Український правопис: “так” і “ні”: Обговорення нової редакції “Українського правопису” / О. О. Тараненко (ред-упоряд.); НАН України, Ін-т укр. мови. – К.: Рідна мова; Довіра, 1997. – 181 с.
5. Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови. – 1928. – № 1. – С. 9-20.